

Юбилей висте канчаар уткуур бис?

Бо күзүн Карл Маркс аттыг совхоз Иймеге коллективтин ажил-агыннын тургустунандал бээр 40 жыл оюн байырал эртинери биле белеткен турар. Ол болушуну чедиктининин ужурагыры биле план-хемчеглерин ажилдап кылган, ою байдан.

Совхозтун экономикасында кол чарын мал ажилы дээр турары билдингир. Бо азыраа тамдык эки чүдлер, ол ышак четпестер-даа бар. Эң ылангыг хоочун малчыныкыс Дугар-оол Ондарын чедиктинин бисти дына-ла өртүтү турар. Ол бирги чартык чылда 100 койна, 122 хураганым камгалап алган, чүтле совхозузда эвес, харын республикада бир дугаар черде болду. Ол ышак черде койдан ө-бүлө 3 кг дүктү кыргып алган. Х. Дазар-оол, Б. Ооржак оларын көргүзүптери база эки бөлүк республиканын аразына кирген. Дөрт чыгыкчыныкы ийини 100 бден 100-100, а бирозн 99 кудуну камгалап алган, а сарлыкчыларыныкыны түнделери база эки.

Чедиктинин чылдагаан чүдүл десе, харысала-гада. Эң ылангыг чылгаашкыныкы, кыштагаашкыныкы-даа организастыг эртинер, мал чедик шыдаар шаа-биле белеткен алырында. Маана Дугар-оол Домуй-оолунинин дуржулгазын ал көрөзлөрүн. Бир эвес бедик медегер-биле ажилдаар болза, койдан кой хураган алдыр, дүктү кыргып арга барып ол ө-бүленин ажалы бадыйтал турардыр. Бир-тээ, ындыг болганда, ол малчынар канчаар ажилдап турары, оларын дуржулгазын эскелерге өөрөдир, көргүзөр, харын кичээди ол коданга эртинер болбай. Кара-биле көрүп, кудак-биле дынаап турган, өөренирге хамык чүе билдингир. Совхозта койку 32 ө-бүлө бар. Нийти көргүзүтүүсү 100 койдан 77 хураган бооп турардыр. Моон чылдагааны чүдөл, келер чылдын ою болурабынны арзаам чүдү? Айтырыгы канчаар шиптирээр апар.

Мал азырааны дээрсе, ою кудураган кичкинч болуудан кол-лаа хамаарыры шына харын. Ынчалла-даа бригадир, зоотехник, мал эччи-зи база бар. Мынчан кээрде чангыс кодан хой даш коллектив харысалаар апар ышакыл. Ындыг болганда, зооветспецнаистер база ө-бүлө эвенуо боду-даа чүдү чедир кылбагыш деп айтырыг үнүп келер. Буруудан айтырар, негээр, төдөдир апар.

Бистин малчыныкыныкы көргүзүтүрүшүт-ла ылангыг ийин. Эң ылангыг Сесеге бригаданы бо чылда дыма байып ажилдап тур. Чүс койдан чүтле 59 хураганым камгалап алган. Монгуш Чамбаа, Навел Ховалыг, Хураган-оол Ондар, Маадыр Сат, Дамжи-Чингит Монгуш олар 22-ден 47 чедир аял, хураганарын алган.

Фермада байдалыкыс баа шоолот эвес. Чартык чылда күрүнеге сүт салдырыныкы планын харын ажык күткестен бис. Ынчалла-даа ою будуренинч даалгазы күткестинмаан. Ол ышакш 1989 чылдын бо үезинде тургундан база кудулан. Моон бир чылдагааны чүдөл? Оларны таарыштырып шыдавайн турарыстык. Бо

Сат ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
Сүт-Хөл район.
Ийме суур.

БОТ-ИДЕПКЕЙДЕН, СПЕЦИАЛИСТЕРДЕН ХАМААРЖЫР

Мал ажил-агынны — бистин «Кара-Хаак» совхозтун ажил-агыннын чутула адырларынын бирозн. Адыр-чеге программазын боттадырынын, ою улам сайырадып көтүрүлгө мал ажил-агынны улут куралынын үндөсөйлө турар. Совхозтун бүдүргөн продукциянын 67,3 хуузу мал-магандан ап турар. Ою иштинде чүтлө шээр мадан алган продукция 50 хуу чедир турар. Ынчанга ою дугайында каш сөс-биле демделээр болайдыр мен.

Шээр малдын ажил-агынны кызыгаарлаттынас болгай. Эртем-техника бо үеде чексе-даа сайыраа, койдан айрып дүктү болаш кешти бүрүнү-биле солулар кылмап материаллар бисте амдыга чедир чогааттынаан.

Адыр чеге айтырында тургустунан чидиг бергедиктинерин ажил эртинерге, кичилерин негелдере-гелдерин боттадыра-кына шээр малдан ап турар продукцияны үлүү улут. Бо сорулганы күсөдир төлөдө, ажилга ала-чайгаарлаар, оле хамыла-а, харын-даа чагырып-ду-жаар, бюрократсыг, э-э-ха-сыскага чок чоруктардан дүргөн уштукуп, ажил-агынны чорудуларын демократыг, амык-чарыг болгаш хостуг хевирлеринче кире-ри, экономикаг харыла-лары үндөсүн-биле чоруп турар болгай. Ажил-агынны хевирлерин чамдык ар-галарын бисте база өгөлөп турар.

Чижек-биле алырга, сов-

хозтун ногаа ажил-агынны-лык коллектини сөөлү чыл-ларда элзөн бедик көргүзү-лөрүн чедип ал келген көрүнүг. Ою ылангыг про-дукцияныкы шынары база экижип орап, Түннелонде, естүргөн ногааны сатканын-дан кирген оорула чыл бу-руде көүдөл турар. Чижээлээрге, 1988 чылда но-гаа өстүргөндөн кирген оорула-нын нинти түдү 600 мун рубль болган, а эртен чылдын түнели-биле ал-дыга, ол сан 90 мунга не-мешкен — ногаажыларын ба-тай эвес ажилдап турары-нын болгаш кичилерин ажилдап алыс түнелдерин дашып турарында деп бо-доар мен. Ол ындга бо-лоур жуурлуг. Бо чылдын продукцияны улут көрү-лөр сорулга-биле ногаа ажил-агыннында беш брига-да ажилдап турар.

Ногаажылар аразында эртен чылдын түнели-биле адырга, Татьяна Чараш-панын дууртканы эвен эки өй көргүзүп чедип алган. Ук эвен ногаажылар а-разына тилээш, 750 рубль-дин шакил ашканын чаа-лап алган.

Совхозтун ажил-агынны бирги чартык чылда күр-неге мал продукцияны саар-панын долуу-биле күткестен. Ээти 108 тоннаны дү-жааган. Ынчалла-даа бол-за эскер чылдын бо үезинде леңгээрсе, ийн тоина ээти ою эвэсти саткан. А дү-ктү эртен чылдындан 1658 килограммын хойну буду-руген. Ою кирген арыг ору-га 380 мун рубль боуп тур-ар.

Мал продуктуларын бу-дуренин көүдөлдөп, ак се-килдин ажилдап турар мал-чынар бисте хей. Өшкү

калчымарыдан Серен Монгуш эртен шыта-лаашканын түнелинде 100 баш өшкүдөн ортума-биле 103 аяны камгалап алган. Хей кадарчымы Орусай Чооду 100 хойдан-ла ына-хураганым алган. Ол ышакш Хүлгер-оол Черумаа, Свет-лана Маады оларны ажилдап турары эки.

Мал оолдаашканын үезинде эки аймакыда сай-мачыларын адаас аргал-чок, Любовь Черумаа 130, Чечек Салчак 120, Азефти-на Чооду 100 хураганым алган. Олар бо таалай-биле соца-ликти чарыштын тилкелери болуп, чоюкта чаа эр-тен чартык чыл түнеленин хурагыла совхоз мурундан шыташтынар.

Мал ажилынын продук-тулг чоруп бедир тала-зы-биле улут куралылар бисте барын онзалал дем-делексидин. Чүте дие шээр малды доруктуруп, чегере-ринин ою ажаап турга-рынныкы материалды бааза-ы, чегер, оларлар болгаш ма-шина-техника бисте бар. Дурулгалык малчынар-даа ол куралыларын бисте-редуу-биле ажилдап тур-арыныкы маана минир апар. Мал ажилында чедир малчыныкы турар чүдлөр, шиптирлетинейн турар айтырылар хей. Бо чылдын шээр мал төлү эртен чыл-дындан хойну ап болуру-чу аргалары тура-даа, совхоз 100 баша онааштыр 71 аял-хураганым алганым чангыс көргүзүп деп санаар мен. Чүте дие, бирдө, малды хоулусалыг чегер-биле хандырынык аргалары турган, каяа-хоранын байдалы эки. Маана мал-

чынар, совхозтун зоовет-спецнаистери болгаш дуур-тучу-кадрлар долу күш-биле ажилдаван деп тү-нелге көзүр-дөр мен. Сай-чу-рагайлардан алгаш көрге, шээр малды олуп-хоразы эртен чылдындан 254 баш хей болган. 1989 чылдын бирги чартында ол сан 521 турган. Эртен чылдын бо үезинде ээти хевирлери-биле 283 баш өшкү-хойну чарыгдан болуусуна, ам 453 боуп турар. Бо чорук шээр малдын баш санын эвэжедин турар. Эртен чылдын совхозтун шээр ма-лыныкы нинти саны 13351 турган болза, ам 12 мун 743 баш бар.

Иинде, чамдык малчы-нарнын талазында ажилга э-э-харысалаа чогун көрү-зүп, чүс хойга онааштыр 10—25 чедир хураганар ап турары мырнай шиптүтү Куулары, Клара Семис-оолду болгаш ескелерин да-хамаарыштырып болур. Хой-ну адырштырын болгаш ою тарып боозалыганын организастарын хамыкты-нында совхозтун му амык хою бо чылдын төл бербөс.

Малчыныкы бот-идеп-кей кадарчыныкы оларын көдүрери-биле олар-нын аш-шалынын төлө-зө-рин, бир малчына кадар малдын норма-кызын эде-көөрүнүк айтырылар тур-густуну келген. «Кызыл» агрофирмазы планаш-кына бир кадарчы онааштыр ортума-биле тө-лүрү 250 хой кылдыр санап турар. Ол санаашкы Кара-Хаактын байдалына-га малчы-даа таарышса, Ынчанга чамдык малчы-нарнын талазында аш-ка-төгөрлүк шып эвес санап

Денгей-оол МОНГУШ.
«Кара-Хаак» совхозтун кол бухгалтери.

(Эгеэн № 183 «Шында»).

2. ЧИТКЕН МАЛЧЫНАР
Эртен, дүштө-лаа, чалсар соонда-лаа судулар кирип килерге-ле, залда олар кичилер калкынар. Бо уаада база туруп келгенер.

1988 чылдын октябр 5-те болган чүдүл көрөзлөрүн. Бир хүн бурнагар Тулуш-терини кожаам Ак-Ламаларга Нады дээр төрөп уруг келген. Орук айы-биле Кок кире дүжөге, өгүнү херээ-жен эне кожаарын ал алы-рын сүмөлзөн. Ою Кок боду-дук машиназына Надыны Бористи болгаш Анатолийн олдуруп алгаш өнгө келген. Көктүн кадык баштай хора-дккап олурган. Херөжен кыжип кирип келерге, кымык чаштып, шай чылдып эгелзөн. Нады бир шай волканы ийн-үш дамакына улаштыр. Сурунмага кудуп берген. Удатпаанда дедир Ак-Ламалар-лаше чорупкан. Аяа ара-галаш, дедир эки келенини дугайында Сурунмаа боду-нук өчүнгө чутулаан.

Борис Ондарын өчүт-биле адырга, 5-тин өртинде Борис, Анатолий, Сурунмаа. Кок дөртөлө арага тып көрө дээр баштай Кунгаа сүт кирерге, арага чок бол-ган. Ою Ак-Ламалар сүтжө бар чылда, Сурунмаанын чуту-лаан дымнарга, Кайгал-оол-ларга кире-лар дөөн. Ма-шинаны Кайгал-оол Монгуш-тун башканын чамына тур-густунан. Кок кадык Су-рунмаа, кудулаан Анатолий үмөлдөн ол бажыкче кире берген. Машина иштинге Бо-рис Ондар артык.

Удатпаанда мыт-даш үн-

ДЕРЗИИ ӨЛҮРҮШКҮН

ген соонда, ажы-төл ыгдынып эгелзөн. Борис машинада үнгөш, бажыкче кире бөзгө, Кок Кайгал-оол Монгуш-ту, а Сурунмаа Ракса Оор-жакты эттеэн турган. Кок ходоука худ-тырттар, а Су-рунмаа худ-узар туудуп ал-ган болганар. Соңгыны бир шили бузук. Уруглары ыг-лашкан. Эттеттирген ийн-жылден хан төктүн турган. Ою Сурунмаа үе халааш, боо туудуп алгаш келген.

— Бо черинерге боол-пак каш, подвал иштинче кир оюктагалтар бис — дээрсе, өгүнү элзери чанып турган-нар. Ою Борис Сурунмаа-нын боооун алгаш, чамын алдырды. Толанын дугайы-назын карманчык сукнаш, чажырып каг дээр үндүрү-лген. Удатпаанда Кок Кай-гал-оолду туудуп алган — бо үнүп келген. Кайгал-оол үш ха-чыг Розанын холундан чедип алган болган. Ою соондан Сурунмаа Ракса че-дин алган, а Рак бир харыг Аркаанын кускаптал алган. Ө-бүлени күш-биле машина иштинче кир идин алган-нар. Кок руль артына олур-уп алган. Ою чанына Бо-рис олурган. Артына ө-бү-лени кадары-биле Сурун-маа баа Анатолий олуруп алганар.

Орук ара чоруп олурган, мези олгум өдүргөн силер, силерин шиптуулары когу-биле узуутол каар бис, деп Кок чутулаарга, бис өлүр-ген эвес бис, аяа надыг-

даа хамаарыла чок үдүс-түр бис деп, Рак чутулаан. Оода бо каш амы төлү ар-тырып каанар деп-даа тур-ганнар.

— Чок, шиптуузу хөп каар бис — деп харын дын-налган.

Удатпаанда Сой суурга халдып келгенер. Хүрөк садып алып саналды Кок кирген. Сурунмаа 3 рубль берген. Борис Ондар хукте-ти садып экигелген.

Ильина баар оруктал би-чин бар чоругура, көстүр-көүдөсү орук чыткан. Ынаар өкпөн. Машинадан үнгөш, Сурунмаа биле Толя кыл-шакш, казар черин көрүп каан. Кок оюгары Толяга кастырган.

Баштай Анатолий черин касыптып кызыткан. Ынча-рга Кок Толяны бир катал калдыр аткаш, ийн дуга-рында хөрөктөжинин ченин ора боолган. Толя корт-каш, оюгары кара чаксаан каскан.

Ол үеде Сурунмаа арыг ништи кирип, дыштаным кы-лаштал турган. Машинаны иштинге Рак Ооржак бир харыг олду Арнаан, Кай-гал-оол Монгуш үш харыг Роза-ныкы куду-ла айынан олуттарга артып калган. Бо-рис Ондар ол шарып каан кичилерин кадарып артык.

Удатпаанда «онгар беле-тинди!» деп, Сурунмаанын үч үнгөн.

— Борис, чол олурар сен, бээр үндүргүлө — дээр, Кок

бооун туткаш түрүп алган. Баштай Рак-биле бичин Ар-жакны илдүрүп өккелген. Ракын холун олгун тууду олурар кылдыр мурунче хе-ре тырткаш, шарып каан болган. Каран көрбөс кылдыр сөс-биле дүй шарып каан. Кок боо уну-биле Ракын бажыкче каанан. Ою онгар иштинге тургузуп алган, бооун колдуула бажыкча үстүре барып үш катал бо-лоан. Бичин Аржакны баа бажыкче боолган. Эксперт э-мичин көргүскөн-биле адырга, өлүм доран болган. Ондар баш мезин өттүр деген.

Ол үеде Кайгал-оолдун ийн-кулаан Борис дүй туудуп ал-гаш олурган.

— Чүте ычылдык — деп айтырык, мындыг харык дынчалган.

— Көктүн боооуну даа-жып Кайгал-оол дынавазын дээр.

Ою соонда Кок Бористи ол чүвөлери бээр өккөл деп дужааган. Борис Кайгал-оол-биле Розаны чедип алгаш килерге, Кок онгарге кир илдешсе, боону Бориске ту-дусан.

— Ам сен ат! — деп дужаа-ган.

Боону Бориске туудушкан, бир отун берген. Кок боду бир холунга бикети Борис-тин бымтыга идин алгаш турган. Борис Кайгал-оолду бажыкче боолган. Ою соонда, үш харыг Ро-

турган болгай, ам чүте соора өчү бердинер — деп, суд даргазы майор айтырган.

— Баштайгы истелге үе-зинде мени эттеп-сөн турган. Мынчаар өчүрү сен дээр, байысаап, айтып берип тур-ду.

— Кайгал-оол, Ракны ба-за бичин чаш кичилерин хөп каан черин канчал ай-тып берди?

— Мени эттеп-сөн, куш-теп-күчүлөп, мынаар кыла-шта, ол черин бо ийнеп — деп, хөрөктөп, идин, хал тур-ган.

— Сен канчал турганын эртен тырттырган ийн-чур-кун нөрө бээр бис.

— Ол хүн суд ажилын доос-кан. Эртенде тырттырган ийн-чур сауд олурган чоңга көргүскөн. Толаны кым-даа эттеп, күштөвез. Боду бар-гаш, баштай Кайгал-оолдар-гаш бажыны айтып берген. Ою соонда, хөп каан черин боду салаазы-биле айтып ту-рар кылдыр кинода көргүс-көн. Боолаттырган кичилер-нин онгардан уштуп каанын болгаш, онгарга чытканын база тырттырып каан. Бо бу-дуну көрүп олурган, кичи-нин мага-боду сиринейин бээр чүе болду. Ою нөргөн чок боттарынын киленин илгерейлэн.

Суд үезинде Анатолий боду-нук баштайгы өчүрү кил-гүс өскөргөн. Кандык-даа херекне киришкөн болган. Баштайгы истелге үезинде болган бо ийн таварыла-ны эжинден тура төнчүтүгө чедир бирден-бирэ чоңка чутулап берген.

Буруудаттырган Сурун-маа Тулуш баштайгы бай-

АЧАМНЫН УЛУУ

«Шын» солуну доктаа-мал номчуп турар мен Ою арнындыра чамдык анык улус боттарынын ада-не-нин дугайында бо-ла бижип каан боор-дур.

Мээ ачам Сергей Базы-роич Ензак. Эрин суурда тилкелетүүгүч эчестотула мөстөрлөп ажилдап турар. Ол СТУ-да ам 17 чыл ажил-дап, чоңун чагай, чогуу-мал амырлар чурттаары-га үлүүн кирип келген кичилерин бирозн. Эрин суурну мурун талазында чаа туттуган кварталда ачамын холу лөгзөн ба-жынан черле чок дээр бол-за, хөөрөдиг эвес. Автобус-тал чедө бөзгө — автово-залды, а самолет-биле жууп баарга аэропортту база-ла ачам шөөр холу-биле ту-дудушкан. Эртен чылдын Эр-зинде 140 олуттуг елди-сал-тын туудуу база айында анык-лаа киришкен. Ачам кызыл-ага ажилы дээр, ою өлүгүн аразына хун-дүткелдиг, хой уаа шама-нып-мактадып келген. Ол бодуну туттугү мергежи-линге, даанга ажилында аажок хандыкшаан, аяа ылак. Туудужуну чымык берге дээрин ижи буруу билдир. Кыштын соогу соок, чайнык изинин иинг-даа ди-вес.

Ава-ачамыс 5 уругту азы-рап, естүргөн. Мен оларын эң-не улуу мен. Ачамын улуг сагыш салышыкы-биле Москваны Гнесинер аттыг театр училищенин 1986 чылда чедиктинин доозуп келгеш, найысылал Кызыл-ыстык төвүндө хөжүм-шин театрында ажилдап чор мен. Менден бичин дуамам Кемерово-нук эми суругулу бо чылын дооскаш, Эронини сантар эмелгезинде ажилда бер-ди. Ою бичини 11 классты 4—5 демдектер-биле доос-кан. Оске ийини 9 биле 6 класстарда эки өөршип ту-рарлар.

Ажылында баудуг бер-динген ачамыс чоргаарла-рып бис. Бистин ачамыс би-чин-даа дыштыг, аяа олуруп шыдаас, бир-ле чү-вени кыял-ла кылган, чааан, эгелзэн турар. Ою калдык, бистерин, ажы-төлү азырап, естүрер дээр улуг сагышты салып келген. Уруг-дарын баудуг кичилер кылдыр ес-түренин кылып чорур кичи.

Рафаэль ЕНЗАК.

КАЙДА ИРГИ?

Кызылдан Чаа-Хөл чедир чоруп турган автобус ам чор-бастаандан бээр элзөн үе өрте берди. Өөренир азы шөлзөлдөн улустарга дына берге-дир. Аргылары хала-зы-ла.

Лей-сак айтырымы ама чедир эки шиптирлетинейн турар. Суурда илер бо хүн-нерде уругларынын чанында олуруп турар, а ажилын күжү дыка чедиптес.

База бир дүвүренич чүдү — котелына септелген. Суурну хандырып турар котелыналык одала систе-мазы эри, сайдарга бай-далда хөвөр турбушаан, ою кылбаан.

Кызыл хай азаашканын кылып турган депуттаркы-лыс эштеп Вицелдер, Ондар суугар кайда ирги?

Зоя МААДЫ,
Чаа-Хөл суур.

БЫЗАА АЖААКЧЫЗЫ

Валентина Степановна Трумп «Кок-Тей» совхоз-тун мурунчыларынын би-розн болуп, каш чыл улаш-тыр эки өй көргүзүлгөри чедип ап келген. 1988 чыл-дын түнелинде ол бир бы-заадан немеледе леизи алып талазы-биле республиканын чемпиону болган.

1989 чылда ажаап турары 45 бызаанын бирознден-не 738 грамм немеледе де-ляни алгаш, республикада үш дугаар черде болган.

Амгы үеде В. С. Трумп

40 бызааны ажаап турар. Чартык чылда оларын би-рознден-не 639 грамм не-меледе леизин алган. Наа-дымга улукштур чарыкча үш дугаар черин элзээн.

Ажылында бердинген, кы-зымак болгаш улуг дуржул-галык малдын Валентина Степановна өш-өөрүгө хүн-дүткелдиг.

ЧУРУКТА: В. С. Трумп,
ою ажаап турар бызаалары.

Виктор КАРА-САЛДЫН
фотолары.

ДЕТКИР, ӨӨРЕДИР БОЛГАШ ДАЯНЫР

Улус депутаттарынын чер-чер Советтеринин сонгууларыннын соода каш айлар эртен. Депутаттар үстүндө кымын-кыска айтканын, ыйыдышкын чоңа ажык чарык байлаага Советтер активин сонуг, өткөттүгү комиссиялар тургузуу аяк, сессияларын эрттирип, планларын тургузууна аякка келип. Бистин солунуу корреспондентини чоңа чаа Бай-Тайгага барып, район Советинин даргазын ораакчымы Дыртай Шаалаевич Хертеке ужурашкан, интервью алган. Ону моңа ааанда парадывис.

— Дыртай Шаалаевич, эртен сонгууларыннын түнелдерине хамаарыштыр кыска-биле баштай чүү чугаала болур силер?

— Эртен сонгууларда улус депутаттарынын кандидаттарына куш-аюулар коллектитер, хой-инити организациалар болгаш аал бөлүктөр төлөтпү тазалар депшидил үндүрөн. Баштай көдө Советтеринин 117 район Советинин 55 округтарына, инитки-биле 180 инитки адам. Сонгуулардын түнелин көргөш, Эр-Хавак, Кызыл-Даг, Кара-Хөл көдө Советтеринин чамдык округтарына катап сонгууларын чоруткан. Көдө Советтеринин мурунда турган бүтү депутаттарынын 75,2 хууу чаартыган. Оларын 51,2 хууу херээженер, 38,7 хууу ажалчынар, 43,4 хууу коммунистер, а район Советинин депутаттарынын 78,1 хууу чаартыган. 30 хууу ажалчынар, 38,1 хууу херээженер болгаш 81,3 хууу коммунистер болган.

— Район Советинин кандидаттар эргелектерин, көдө Советтеринин даргаларын болгаш ораакчыларын бадылаар болгаш сонугуру кандай байдала эртенки?

— Демократтык, ажык-чарык, шыгыш негелдеген байдала эртен. Район Советинин инити кандидаттын эргелектерин санаанда инити кичини чакыт бадылаашкыч киирерге, кайсы-даа эртен. Инитки херектер кандидаттын начальниги М. Ооржак ол үстө Москван өрөөнү чоруткан турда бестин депутаттар ону бадылаары дараазында болур сессияга чедир сонгаарлаткан. Мурунда-ла ажалдап турган улус өөредиле, сак-хөө кандидаттарын эргелектерин Е. Саттын, У. Оттук-оолдун, спорткомитетинин даргазы С. Хертекин адрезинге шыгыш шүтүмүчүлөрдөр үнүп, боттарын тургузуу, ажылдын үнденини биле ажалдыкын итөөн.

Көдө Советтерге мурунда турган шык, куш-сөкчи комитеттер тургусалар, ажалдык даргазы биле ораакчымы депутаттарга, инитке даянып башкаар. Районуну 6 көдө Советтеринин 4-үнге, ораакчыларыннын 3-үңгө чаа кичилер сонугаткан. Тээди көдө Советинин даргазынын баштайгы кандидаттарын эртен. Дараазында эрттирген чакыт бадылаашкынын түнелдеринде СЭКП райкомуну херээженер ортузунга ажал чорудар кандидаттын эргелектерин С. Долгун сөн-

гуккан. Шуй көдө Советинин даргазына «Муриакчы» сонгохтүгү директору К. Хертеки, Кызыл-Даг көдө Советинин даргазына сонгохтүгү секретари турган Ю. Салчакты, ыраакны Кара-Хөл көдө Советинин даргазына ВЛКСМ райкомунун бирги секретари К. Хертеки депутаттар сонуг алган.

— Дыртай Шаалаевич, сонугтун депутаттар корулузуну шынар састаын кандайчыл? Хүлээлдерин канчаар кууседил эгелээни?

— Улус депутаттары чоңуу бүрүн эргелиг төлөлекчилери болбушкан, боттарынын девискээринге күрүң, ажал-агай болгаш социал, культура тургузуушкунууна айтканыларын шиптирлээрине дорт киирер. Амгы үстүн айтканыларын сайгачылар, ажал боду ажалдыкын, илдепелит, инити-инити, бестин мөөнү-шындык, чоңа үлгерилер болгаш депутат эргелерин болгаш хүлээлелерин эни билери негеттилер.

Район болгаш көдө Советтерде сонугтурган депутаттар шынар састаынын бадылаашкыч чаа негелделерге дүжүп турар деп чугаала чаастырык болбас. Оларын депшидил тура, чоң бүтү шынарларын барымдаалар көргөн. Чүгө район Советинин депутаттарынын адрезинде бестин дааранычы Л. Хомушкун, малчынар Л. Ооржак, А. Күжүгет, турдугу К. Салчак, механиктер С. Ногой, сугаткыч М. Тарый-Валыр, шыкшык чонунга ат-сугаргыч мурунчы кичилер айтканылар шиптирлээрине илдепелит киирер турар.

Бо чылдын бирги чартында мал продуктуларын бугурун болгаш садарын көвүдөлөр, баш санын өстүрү болгаш мөңдү камгачылар талазы-биле барын зоопарк районнарын аразында бестин районувус, сонгооттардан «Бай-Тал» сонгох чарын тилекчилер илдеп савадып, СЭКП обкомуну, Тыва АССР-нин Министрлер Советинин, профсоюздардын боттары ВЛКСМ обкомуну шыгыш кылып туктарын болгаш инити шаандаарын алган.

Бо чедиишкнде улус депутаттарынын чер-чер Советтеринин, оң депутаттарынын организацик үлүгү-хуузу киргенин маңаа база демделер алаар.

— Сонгуучуларын чакыгыларын кууседил талазы-биле район Совети кандай ажал чоруду турары?

— Чакыгыларын өрөөндү көргөн, бүрткөөн. Каякан, кичилер кууседирини хуу-сааларын тодарткан. Маңаа мен өң чугула айтканыларга доктаал берейн. Округ бугурун болгаш ужурашкыларга сонугтурар «Улустар оран-башы» — 2000 деп программаны амдырал кырыга боттандырып негезең. Ычангаш бо айтканы сентябрь айда болур район Советинин сессиясына тусай айтканы кылдыр чугаалашырын планнаан.

Чуртканчылгы суурларда школа намын четпаан уруглар албан черлерде чедип, оңу тудар талазы-биле чөптүг чакыгылар кирген. Бар арга-курауларын дилеп турган, бо ажалдык ажалдарын район Советинге чугаалашкан. Кызыл-Даг, Тээди суурларда кайсы-даа 140 ордунг уруглар садарынын тузуу шыгышкын чорутур.

«Кара-Хөл» сонгохтүгү төвү Дасы-Аныс сууру электери, харылаша шугунарын шери, чаа аэропорт тудары, аргынар ортуку ажалдыкын эне-не чугула, чөптүг чакыгылар болуп артып турар. Ону ССРЭ-нин, РСФСР-нин, Тыва АССР-нин депутаттарына база чатаан.

Эртен июнь айда бо чугула социал-экономика айтканы шиптирлээрине илдеп бээр соруга-биле ол сонгохтун төвүңе Тыва АССР-нин Министрлер Советинин Даргазынын ораакчымы В. А. Паруни баштаан республиканын бо айтканыларын харылаар дүжүкчүлөрүн чаала алгаш, чоң мурунуга «Шынык» ажык чатаа хууну эрттирген болгаш солуга чырыткан. Аңаа оларын кылган ажаашкынын түнелин сонугчулар маңаар алаар.

— Депутаттарынын Советтер активин өөредилеги канчаар организаци эргелектер, Дыртай Шаалаевич?

— Чер-чер Советтеринин депутаттары, Советтеринин активин колдуунда чаа кичилер апарганын үстүңдө чугаалады. Советтерде эде тургустуушкуну үргүлүлөп, бүгү эрге-чакырга оларын холучке шилчип турар амгы үе-чадаа өөредиле эргелек чугула. Район Совети, оң президиуму өөредилени хевирлерин, планнаар ажалдап кылган, Баштайгы үеде өөредиле семинар кичилерин, депутаттарынын көдө Совет даргаларын өөредилелерин эрттирген. Аңаа молдууна ажалдык ажалдар хойуларын, оларын учур-туушкын таңырыган. Моон сонгаар өөредиленин методларын чартып, шынар юристерин, тусай консултантыларын чаала кириштирери дараа көрдүгөн.

Чамгыс сөс-биле түнөп чугаалаарга, депутаттары өөредил, оларын инити-вазын дегип, аңаа даяныр — кол соругулар оң.

Александр ХЕРТЕК беседалашкан.

БАР АРГАЛАРНЫ АЖЫГЛАП ТУРГАШ

Чылдын дөрт эргилезинде мал-малчын сондан эдерин, чымпын-кыска чай-кымыг чок малчынарнын кадыкшынын бымжыглар дөңсө кандыг ажалдар чорутууну турары? Совхоз дирекциясы өске хой-инити организациалар-биле, малагыч бо чайны, кандыг хемчеглер алганын дугайын чугаалап бээр «Бодура» сонгохтүгү директору Көгел Максимович Сувадилдин солунуу корреспондентини Бопуймаа Дирчин дилең. Оларын аразында бестын моңа ааанда парлаан.

— Кичи бурзуу кадыкшымырак, ажалдыр-кежээ, бестин моңа-шылаас кадык болузу дээр кандыг-даа коллектитивти үндүткүчү сагыш салыры мурчылга албан болбайн аан. Силер маңаа директорлаш улуг ул болбадыр, бо аразында кандыг хемчеглер азынган иргени? Ылгыны малчынарга хамаарыштыр сонугтурган турары ол инити.

— Ине ажалда-ла чартык чыл хире болду. Бо ажал моон мурунда-ла чорут турган болгай. Ажалдын кичини сеткил-хөөнү билбес, оң кадык камгалавас, ол дээр сагыш салбас болза, херек кайын бугер боор. Ону билеп турар бис. Кичилерин илдепелит даштынылгач организацилар, ажал-бүрү чарыштарын түнелдерин барымдааларын чорудуур олар бис. Ол — бо кампа-

иделейкип кирерлерди албан. Мурунку чылдарда дег, таварлаашкына адыспас болза оңи.

Бо чылдын Бай-Хөл чанында профилакторийи база кылдып алган бис. Аңаа күзелиг улус, ылангыя малчынар база алаң даштынылгачан. Профилакторийини ажалды келир чылдын черле хемчег боор деп болуп турар мен. «Серебрянка» профилакторийге база олгон кичи даштынылгачан. «Уш-Беддиге» база бир кичи даштынылгачан. Республиканын өң сулуг агы-агы ариакан-нарныч күзелиг кичилер база кадыкын экиндилеп алыры-биле хой чоруйан.

Бо чайны кадык кошкан үлүстү эмгээр талазы-биле бир мындыг арганы база ажалдыкымыс. «Судал» дээр кадыкшылы төвүңдө Кызылдан ине-биле амизоринин талазы-биле Вероника Самбуева Кыргыз деп эмчини чаала эмгек алаш, он хонук дүргүзүңдө чөптүг ажык кичини кадыкын экиндилеп.

Ам сентябрьда база 15-20 малчыны аңаа кирип, амизоринин ол амчилер-биле дүжүрүшкан бис. Эмизоринин

төлөвирини 40 хуузуң сонгох төлө берген.

— Тыва АССР-ини улус депутат-да болгай силер. Черле кычан көдөния социал айтканыларга хамаарыштыр чоңуку үеде чүң кылдыр деп планна турар силер, Көгел Максимович?

— Совхозуустун экономикаын бүт кырыга тургузары, чаа экономиктиг харылаашкынын шиптепелит сайкы даштынылгачан. «Уш-Беддиге» база бир кичи даштынылгачан. Республиканын өң сулуг агы-агы ариакан-нарныч күзелиг кичилер база кадыкын экиндилеп алыры-биле хой чоруйан.

Бо чайны кадык кошкан үлүстү эмгээр талазы-биле бир мындыг арганы база ажалдыкымыс. «Судал» дээр кадыкшылы төвүңдө Кызылдан ине-биле амизоринин талазы-биле Вероника Самбуева Кыргыз деп эмчини чаала эмгек алаш, он хонук дүргүзүңдө чөптүг ажык кичини кадыкын экиндилеп.

Ам сентябрьда база 15-20 малчыны аңаа кирип, амизоринин ол амчилер-биле дүжүрүшкан бис. Эмизоринин

амы тудуп тургусалар, оңу ажалдары. Ам суурда чүгө фельдшер-акушер пунктуу бар болгай. Амбулатория тудуун келир чылдын эгелеш доозар. Ону иңи аал ишти чурттаар бакында элаан делемчиди кылып алыр болду турар. Ону сонгохтун күселин билээр. А аңаа ажалдыкын экиндилеп алыр болду турар. Ону сонгохтун күселин билээр. А аңаа ажалдыкын экиндилеп алыр болду турар. Ону сонгохтун күселин билээр.

Чоңуку чылдарда уруглар садиктин тудуун (ясал-сад) хөлбөй турарлар ам-даа хой, хөлбөй божомор черин кичилер чеге-биле кылырын планна турар. Култура, салгы талазы-биле тудуларга база негизинде көөр бис.

Бесте дээр чаа директорлор өөрүгү четтиргенин илдепелит, аңаа чедиишкенин күзөвөс аргам чок болду. Чорук чогуу!

Көкеш, кургаткан сигени дүрген-дүргө дүргеткелдир бөдүрүп өккөлгөн тракторист Алексей Хомушкунун бедик бугурукчүлүг ажалдаарын зенода мактап турар. Ол механикастаан зеноду-биле Салчак Тока аттыг сонгохтун шынаазында иңи чүс ажык тонна сарааттарын тургузушкан.

Хөлөңнөш, чып өккөлгөн мал чегин стогометтуг тракторлуг Байыр-оол Сарыглар чаа-ла салып кирипкен сараат кырычче апарып салып-ла тур.

— Сарааттар шынардык болур ужурут. Мону хемчөөп, хүлээдир ужурут бис — деп, чугаалай каапкаш, база-ла шөлдө шууштур дырбааштап каан дүргүлөрүн ужуңче чорупту.

ЧУРУКТА: Таңды районда Салчак Тока аттыг сонгохтун Тей-Адаанда мал чегнери белеккээр механикастаан зенодуң тракторист Алексей Хомушкун.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ ФОТОЗУ.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ ФОТОЗУ.

ХООЗУРАДЫ-ЛА

Аас дээрге шаг-үеден бээр балык-биле аажок бай хол турганын билбес кичи чок. Бистин тожуларда ховар боор, ындагы-даа болза, бистин хөлүвүстү балыктын каракка көзүлдүр-ле чидип бар чыдарыны кым-даа сагыш салыры апарганын үстүңдө чугаалады. Совет даргаларын өөредилелерин эрттирген. Аңаа молдууна ажалдык ажалдар хойуларын, оларын учур-туушкын таңырыган. Моон сонгаар өөредиленин методларын чартып, шынар юристерин, тусай консултантыларын чаала кириштирери дараа көрдүгөн.

Чамгыс сөс-биле түнөп чугаалаарга, депутаттары өөредил, оларын инити-вазын дегип, аңаа даяныр — кол соругулар оң.

Александр ХЕРТЕК беседалашкан.

дем? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-байларын эвезээрине чүү чедирген деп? Хой четки салып, «не-вод»-биле шүүрпел негеленип ужурунда, балык төнөрүңе чедип негелени бис. Амгы хунирелден эгелеш, Азастың балык-курауларын камгалавас болза, кичилер үстүн кичилерге чорутуулаш чүвө. Ындыг-даа болза, Булатов бригадына аңаа чедир «балык» турар. Азаста ак-балык, шуруш, сөдөс дээр чикентиг улуг балыктар көдүлдүрүшкүчү болуп турган. Ол чүл дээр, балыктың кескү эвезелерин дир. Балык-

АЙМААВЫС БУДУУ

(Хайгаарал-демдегелдер)

1. ОБЕЛЕРИМ

— Силер бүктө, агбий-хөөктү, ашты-төз, арба-хошуу, эмирхын-на түр бей!
— Амыр-амыр! Ал болу-нар, аал-оранынар, азырлар мал-бар менди, хур-ле бе?
— Эссей-эссей! Силерниң мал-эсан ошча-менди, тен-хилге чагаа-ла түр бе?
— Чагай, чагай! Ол бинар ыт-куш, оор-сук, оозал-ондак шөөн, сол-ла түр бе?

— Бурхан аффаралында, шүфээ-ле, таабиртеди ор-шүздөгү, бийдине болгаш түр. Мындай аныктык мен-деликшиңи аны-биле чүгүдү эгелен алганым та-варыла эвес, номуктуу. Дөртөн чылдарга Кызыл-Мажалыктан Бардык — То-лайыт — Каргы таварты Бай-Оваке (амгы Кызыл-Хая суур) чин тэвчилерин-е, хон-моон, ылагыи Мөгөн-Бүрүндө төрөл аймаавыска.

Мугула бистин ийи-үн ала өдөшкүткөн хайын тышпа-выс орук асыртпа болуп чыккан. Чүгүл амыр-менди айтырчып, далаз-хөөрге сол-чүрүгүл бейин ала үнер, бурун бую-чачыдыг өбөл-дерин ош дошкун шагда ылап-ла алыныска бөдүн-чүп, харын-даа чамдыкта-рыны лады-кожа чурттап турганында бүгүдөгү хун-дүктөлдү, чагай сөзүндүгү адам-немин салдары турган деп боодар мен. Устүндө көргүсүмн хайнак чугаа-лыг кижилерин хуу-салымы Моолдун Улуг-Хурээ-биле кобашкан, кажан шажа-чүдүгүл аалар-хуудуун өс-күдүгүл эгелээде Тыгага көзү турумчун, өгөлөн-баш-танып, ат-сывын бейин Сал-чактар, Иргиттер кылдыр өскөртүп алган калга лама-лар дээрэн оларын чугаа-соодунада билдирер чүе. Истеп-сүрүшкүчүндө ден-ден саял-самаларыг олар турдуу, девискээрин чам-дык өсө аймак кижилери «Чер-чүрттү элери бис!» дийри териндеки төрө-бөдүктө сестир, кезин керек-чөргө буютуг төрүм-сөвөгүн бейин ыттып бер-бес, тыртып чораянар. Аалдар кезин сургакчалында азы азыр-азирин аразында мар-мышканды, чалчыкында, эр-ге-дужаал кагылып, «Мени партия ыткан!» дээн аны-зым.

Бир-ле маймышаан до-мзан үстүгө тутунар дар-га-бошкалардан олар база ондаксынар турган. А «ре-волюсюу бейик серемчилет» бүргеткен демгилери эгини араттарга чүгүл буюрвес эвес, харын чондан кедергес хоорулган, оларныч бурун төөгү-чачыларын истеп-сүрер чораянында, оортан үчелит чүгүдү илп ал-баан, угаан-бодал хөгел-диниң талазы-биле эиле яларак хоозураан, кымдан-даа жокжудагай, колчук, сакпай хутбайлар болду-рун! Олар ыччалдыр-ла ужу эдерип, хоозун шуу-гап, бую-хаа шапкылажып чорашап, бие-ле каш шажа-леп алган, өскөрлөс, кы-зы «номналы»-биле шашты-лашып дүрзөөрүн...

Ол талаар үзе чүгүл эр-тен-барган төөгү-салымын, төрөл-аймаан сактыш хөө-ре-жи-биле болуп-хагып чоран ообелерин чугаа-соодунче кулак салып чо-рааш, арап угаанын мерген, тоотун танып ап, оларга ынаншып, хундүктөм сом-наттыган. Солун, бирде ку-дараныч сактышыкынарны өскөртп, өскүдөринге ырганырысы Ан-Бурган, Койгур-Хам, Төмүр-лама, оолдары Эне-Бизи, Тере-Бизи — «Ол-даа эвес» — «Бо-даа эвес» дээн утканы — хөктүг аттарды, Догжуур-Хай, Барымын Моолдан ан-дөрбөчлери хөөгээрин ө-киришкен ирем Дага, бай дөрбөтке кадарчы-ха-вырчы чораян адам Дүктүг-Чак, чөстөлдөр Таак, Де-жик-Херек, кыдат ада-хан-ын Кара-Кожай, демги ием Каксаан, хам чаланыг ка-дам Адаас, «уйгур чапта-чызы» дийри угбавыс Шог-дуржал, даай-шаныларым Улуг-Караң, Чудакы, Нам-дзы, калга лама Саргуул (Салчак), Шырып, Сайгы, рак-Баштыг, Селбн шол-дарлыг ийи Сундуй хели-нер онза шыгылар турган-нар. Сөөдүлери чинчилер-нин ында-хаа арттырып кааш баргылаары отту-сун-ну теви-биле арай могоп-наанын сергедир кожан-наптар уран аргалыг-даа чо-рааннар.

Орифтааса, орифтаасын.
Осал үнес, ментээ болсун.
Осал чакхыс ментээ-даа эвес,
Оттуг сугда басса-ла бар.
Хөшөөлөсө, хөшөөлөсүн,
Херек үнес, ментээ болсун.
Херек чакхыс ментээ-даа эвес,
Хелиңдерде басса-ла бар...

Оларның кайда-чүде Иш-тин Моолдан Ары-Хемчиң бажына, Алтайның Алдын-Хөлдүндө Өлөгей, Хомду че-дир төөгү-төре коптаган чугааларында ол девис-көөрлерде тыва-делег төрөл аймактарымыс чурттап чо-рурун эрте чакымда-ла угаазылап билген мен. Хөр-лүг, буюрул хоозунунарымыс боттарыныч үезин кайтам-чык өкп билер, оозу-биле идэрвезер чаатаныр дэ-ш-дэ эвес, шити чугаага тус-туста боттарыныч үзүгү киңер сорулга-биле: «Адыр бээр аа дөнер, ам мен чугаа-лап көрей» — диңкилден ыдым кулактарымга дына-лып, топтуг арын-шырайла-ры карактарыма ам-даа көс-түп келгилээр. Амдыралы Тыва-Моол аразына тул-чуушкунарга эркен, ыраан болушкунарымыс дийри хе-речилери чораш калгалар-ныч ылагыи Саргуул Шырыптан төөгүндөн алырга, Тыгага үймөк-са-мын эзининге алыскап, Моолдун Тарбаганныг деп черге дөсө берген Каргы-Салгы чурттуг Дүндүг, Дө-өнө алмышкыларын, оларныч хартаачыларыныч хуу-са-лымы көзөгөргө болуп доо-зулгулаан болгулар чүе. Ол бистин төөгү талазы-би-ле баштайгы чыгың эртем-денниси, доктор Ю. Л. Аранчынын архив матери-алдарында казып жукалы-ны-биле олчан дүгүгү тур-лары кайтамчык Мал-бо-далы национал-косталдыг хууискал-биле чөрүшкентиг, феодал ызыгууртанарга элеттирген, төөрөн өбөл-дөри маадрыдар дэши-даа эвес, ол «толанчы лама-лар» дийкен калгаларныч кожа-хөлөөлөрин эркен үезиниң талазы-биле ханы билгилини бадтыкчы-биле-моон сактып турар-дыр мен.

2. ЭСКЕРИГЛЕРИМ
Төгүдөн алгаш көөрге, хуу-салым тываларны кай-нар-даа тардыр оқтап, канчаар-даа аажылап чоран боор-дур. Школачы, сургуул апаргай, тыва аймактыг улус Алтай, Барымын, Чөөн Сибирь, Моол, Кыдат ыч-чаар көжүп чораяны ном-дептерлерден көрөш, өбөл-дерин чугаалаан чүдүлери-ни ылавылаалыгына улам буюрвезер мен. Эртем-ден Р. А. Шерхунаевтың «Улуг политиктиг күрүнө аякыдачызы С. К. Тона Иркүткөк область биле Тыва-най ажалчы чонунун эи-найралын чугаалап турган: «Эң ылагыи Тонунуң болгаш Тофаларыныч кы-зыгаарлашкан черлерин он-далап демдеглэри чугула. Тывалар болгаш тофалар шаг-дүтөп, кыдыр-бөрт Са-лынарын ажалчы эртиншан аал-оранына үчүп-кирип, найрадажып чораянар. Сөөдүрлер олардан колчун-ак өг-бөлөкөр тывылганы харын ол чүе ынаан» — деп айткан дээн барымдалыг. Тофаларды ышкаш, Погу-лар азы Кара-Чогулар ай-маа бистин Мөгөн-Бүрүнге база чурттап чораян. Чүгүл үн өскөрлөнгөниң уржуу-дан Чогуларын Чыгылар апарганы-ла илден, Чыгы-ларныч үрө-салгалы Мыла ам-даа өзүп-мандып чоруур болгай. МАР-ныч Бали-Өлгий аймааның Сеигил су-муунда күражыл-агыш иш-тенчиз (ажытчыны — С. М.) Дүктүгбей огул Коңгар Ша-нагышын «Шынга» биежээ-ни-биле ол база үн алыш-турар. Ында авторун болу-нун холу-биле шыяганы өскөртпеске, Чаг-дыва дэ-нин, бистин ааар, бикчири-вис-биле, Чаг-тыва деп бо-лур. Нем ызыгуур үгөн Каксаан-Иргиттер биле Ча-гытвалар Сеигилде бар, сө-түр төөгүдүн сүрөт болза, олар мал-маган, эрт-чаг-биле бай — ирип-каксыл чыдар улус дээн утка билдирер. Ук шаанда, адавыс хат-шуура-нында баргыкааш, чыткен сардыктар суратпа, Мөгөн-Бүрүн биле Сеигил улустуң Алтай дөзө улустуң ала-оранына донтагааш, ала-

турмчүл, сарлык-даа ди-лээнде чок, оортан Каксаан Утукт кысты, сөөдүрлер иенс болган кижини, тылка-ны ол чүе ынаан харын... «Бистин Чагытваларымыс Ө-лөгөйдө Чаг-тываларындан уктаган-даа чалаасы» — деп, Мөгөн-Бүрүнде кой номук-тунуп, шинчиленип чоруур анаа ажалчы Херген Хер-линниң угаазылап орамында шынның үдүү бар. Устүндө адааным төрөл улустарныч чүгүл дыл-домааның аямында эвес, харын аас чогаалыны, ылаңгыл ырларыны хевир-тургузуунда барык-ла дө-мөйлөжин туурар аян-хөө-нерин дарааында кокамик-тар бөдүрүлдеринде эскерип болур. Талды тываларында:

Самагалдай сарыг чөзө:
Салгың көргөш, салгаңы, ып.
Чарам кара уртгалары Сарыналы, мени сак-тыл...

Тофаларда:
Чөккө сарыг черин сактып, Көдөн кара мени сактып.
Көдөн доруг чери сактып,
Хоор сарыг мени сактып...

Сеигил тываларында:
Эргилин аккан Эвэн хемим,
Эдержин өскөн өөр чергем.
Сундугу аккан Сумдай-рык хемим,
Суражың өскөн өөр чергем...

Оран-суурунун ады бейин Алыгджер (Алыг-Чер, Дел-тем-Чер дээн утталыг) то-валар улустун бир төлөө-ниң биле 1984 чылдын чыгы-нда, таварыла болуп, Чада-ваның хоначалар бажымын-га чакгыс өөрлөкө хонган мен. Ады, ада-ызыгууру дды-лаа шүгү-ла орусчаан. Токуев Тывада эзеп, бо хо-орайдан ажал тып алыр са-гыштын ол чугаалап чыт-кан. Ол бөдүдүн аас чогаал эртинениң (кайткан чык тоолдары, ырлар-ныч) оода чакгызыла-ла төөрөн дылынга ыдып, ыр-лап билбес болганы дүвү-рктен.

Салчак МОЛДУРГА.
(Улачылым).

Олар ОХЕМЧИКТИН «Бот-тывынгыр уран чүүүдүң киржиңчилери» деп фототөдү.

ТВ

АВГУСТ 14 БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута 8.30 «Степанчиков суур база оң чурттакчылары». Уран-чечен телефильм. 1-ги серия. 10.00 «Аян-чорукчулар клубу». 11.00 «Ол болган...» 11.20 Мультифильм. 11.25 Уруглар шагы 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Yes». 15.30 Мультифильм. 15.45 Копонгун ритмиери болгаш аялгалар. 16.05 Фильм-концерт. 16.50 «Пакистан: берге хүнер тава-рыштыр байрлачче». 17.15 Вис болгаш экономика. «Россианың экономиказын хөгжүрүр оруктары». 18.30 «Yes». 19.00 «Экин, хөг-жүм!». 19.30 «Степанчиков суур база оң чурттакчылары». Уран-чечен фильм. 2-ги серия. 21.00 «Yes». 21.30 «Сөс». Литературуу уран-чечен программа. 23.30 — 23.45 Мөдөөр.

ИНИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Анир ширинг». 9.00 «Өвүр-хөвир». Устүкү класс өөреничилеринге ли-тературуу дамчыдыла.

9.40 «Европаның өөрүшкү-зү». Югославия делегя-нин уруглар фестивалы. 10.10 Уругларга фильм. «Арсланың ужура-лары». 1-ги серия. 11.15 Ритминг гимнастика. 11.45 — 12.50 «Частың он чеди шинчи». Телефильм. 5-ки серия. 17.00 Алла Алабердыева ыр-нар. 17.30 Барымдалыг фильм. 17.55 Ритминг гим-настика. 18.30 «Yes».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия теу». Про-граммала: «Болушкунар, фактылар, тайбылдар». «Бажыны тутнаш — чурт-таар биле». «Кыдындан кө-рүш». 19.45 Мөдөөр. 19.50 «Көдөңни амдыралы». Дамчыдыла: «Мал чөми белгезери» — хунун са-гыштыр алышыны. «Чедип алдынганы — үстүк хө-мчөл эвес».

МОСКВАДАН

20.50 П. Флоренсий филь-соф дугайында. 21.40 «Стан-кай шити суг». Уран-чечен телефильм. 2-ги серия. 22.45 — 23.05 Боодла спортунга Европа маргы-лаанын хун демдегиле. УШКУ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

19.00 Васнетбол. Делегя маргылаады. Эр кижилер, Аргентинадан дамчыдыла. Чатсарда (19.45) — «Там-чыгыш удунар, чаштар!», 20.45 — 20.50 Коллаж.

КИНО

АВГУСТ 14-ТЕ

«НАВЫРАЛ»: «Большой талант» (ГДР) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шакарда. Видеозалга «Оскар» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шакарда.

«ПИОНЕР»: «Доктор Ай-текан» 9.00, 12.40, «Рояль — доль разбойника» 10.40, 14.20, «Красное золото» 16.20, 20.20, «108-й илет без остановок» 18.20 шакарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кокон» 12.20, 14.40, 17.00, 19.20 шакарда.

«ВОСТОК»: «Поющая раковина» (2 сериялыг) (Индия) 14.30, 17.00, 19.30 шакарда.

«НИСЕЙ» к-б: «Черный бизнес» 17.30, 19.30 шакарда.

«Тыва турист» каттыжым-шын даразында маршруттар-ның путевкаларын тарадып турарын чарлап тур:

Кавкас — Минск — август 27-ден сентябрь 3-ке чедир. Пу-тевкиның өртөз 355 рубль.

Трускавец — сентябрь 3-тен 22-ге чедир. Путевканың өртөз 450 рубль.

Вильнюс — сентябрь 4-тен 8-ке чедир. Путевканың өртөз 334 рубль.

Бендеры — сентябрь 6-дан 16-га чедир. Путевканың өртөз 343 рубль.

Калининград — Минск — сеп-тябрь 15-тен 22-ге чедир. Пу-тевкиның өртөз 347 рубль.

Кавкас — Минск — сентябрь 10-дан 17-ге чедир. Путевканың өртөз 355 рубль.

Талины — сентябрь 21-ден 25-ке чедир. Путевканың өртөз 328 рубль.

Фрунзе — сентябрь 23-тен 28-ке чедир. Путевканың өртөз 214 рубль.

Путевка өртөзгө аш-те-чин, чурттап черин, өскүрү чыккылыгызын өртөк-хөдөниң база баар, көзүңиң самолет өртөз кире бээр.

Бистин адрезини: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчуу, 1. «Мөңгүлөк» гостиницазы. Тел-ефон № 3-12-81.

Хамаатылар менээ дындалы-рун уду-биле дилем. Ме-дээ мындай буяныг дузаы көргүзөр эш-өргө матери-алдык болгаш моральдык өөрүп четтиришиңизни баш бурунгаар чарладым.

«Кара-Хаак» совхозтун профкомун болгаш Кара-Хаак кыдыы Тыва АССР-ниң алдарлыг ма-чызы

Көк-оол Евразович МАНЫКАНЫН

аар арааш, мөчөзүңи дындагышкан, оң төрөдөринге болгаш чок кижилеринге ханы кыкыла-ды илгерей-лет тур.

Мындыг база болгулар

ЧАГЫТАЙДАН БАЛЫКТААР ДЭШ...

Күш-ажалдын көрүм-чүрүмүн үрөөн, совет хойлу-дуну хажытын удуруку даргаларың дугайында бикчири элчөк-даа, мыдыкы-даа болур чүе. Ыч-чала-даа, кижин-биле кижин дөмөй: дарга-даа, алаа бөдүрүн ажалчы-лаа кижилер хообутга чакгыс аяй чагытыр укурдуг. Амдыралдан көрүп чоруурга, болуп сугда балык мынаар суга чашаар, сестир-боор чүеви чок кеземче чок артын каарныга ылап буюрээр, ыччангаш совет хойлу-дунун үрөөн кижилери ба бистин араыста чок деп болбас. Ындыг кижилерни дугайың республика солунарыныч арныннарына чырыдып шак болганын билер бис. Ындыг кижилерни арга-шнээ угут, алаан-дужаа-лы бектик болгаш мыдыг ийлеп, хой нуруузда олар сугдан кургап үнүп келири база-ла чакыт эвес.

*Тыва АССР-ниң иштин херектер министриниң ора-лачызы В. И. Лукашов дыштаныр кундуз дөдөргө-ларга, бо чылдын август 11-нин хүнүндө, арыг агаар ты-нып, Чагытайын чагай ба-дыын чийер берген. Ында багай чүе боор. Дыштаныр хүнерде оперативтиг бай-далдын берге алаарын, чан-гыс-даа бол артык транспорт-туу иштин херектер орган-нарына херектин, анык-тыгы биле тура-ла. Висилиң Нислович ИХМ-ниң ажал-агый килдизиниң авторган-спорт каттыжымшыкына хамаарып албан хөдөөр — 02.25 ТВС күрүне дугаарыг В.А.21068 маркалыг маши-нага баржактан, машина-тех-ники харыскал турар кижилерин талазында кайдчы-даа уаурланышыңа таварышпай, үндүрүп алган. Ол-да арай өтпөк. Мурнууда дүгүрүк алганы бугаар ИХМ-ниң ажалдакчызы В. П. Ключикованы бажы-нында барып олдуруп алган.

Кызыл — Эрин чагайлыг оруктап тылаалар тутсу-паннар. Шөлөөлө турар Ва-лентина Петровнаың «Бай-Ханка төрөдөринге чеди-Рейн, а ооң соонда Чагытайдан балыкчалар бис» дэши эдертип алган чүе-дир. Ыччалда-ла ики «балыкчыныч» күзели боттанмай барган. 44-ку километрге В. Лукашов шыкылааны боттандырып шылавын, оозал-ондак үндү-рүп, хундүсүмүн 13 шаң 40 минута турда Бай-Хааче ээр орукка машина-ны ачардып алган. Түнделин В. П. Ключикованың ала-гай талакы холу сыйган, а В. И. Лукашов боду чинк кемдээшкиге таварышкан.

Во удада Тыва АССР-ниң прокуратуразы В. И. Лука-шовка хамаарыштыр көзөм-ке херез оттурган.

Артур ХЕРТЕК.
(«Шынык» корп.)

СПИД ДУГАЙЫНДА

Аарыгың төөгүзүн, оон тыттып тараар оруктарың база оон намагалары арга-ларың помчүкчүлүргө та-ныштырып көрейси.

Аарыгың тывалган үе-зин 70 чылдар эгези деп са-нал турар. Ол чөдө күрүнө-дөргө алыштар «сөс-суудыг хосталга» ханы-лаан турган. Ындыг турбу-жэ, эртем буюрар аарыгы өөренип көргөн дыналыг чүгүл 1981 чылда АКШ-ла болган. Чөгүм найы чуртка тыттып илгертен мынчага дээр тодаратпайман. Оон өскүдүкүзү эң хөзөгү ми-кроорганизмдерге хамаар-дыр ВИЧ деп вирус болур. Оун 1983 чылда Франция биле АКШ-ка денге аякты-кан. Ук аарыг дүргө-биле 20 чыл дургугаа бүгү де-лөгө тарай берген болгаш амгы үеде 156 чуртта 266098 кижин СПИД-тен аарыг бооп турар. Сөөлүг дыналыг буюрар алырга, бо чылдын чүгүл ионь ай-га бейин СПИД-тен 3000 кижин араан. Ол колдуунда Европа болгаш Америка динтерин чурттакчылары болуп турар.

Делегениң Кадан нама-гал организациязыңныч (ВОЗ) дыналыгыда, 10 ай иштин-де-ле араанының салы-ны каттап өзүп турар бол-гаш бир эвес күрүнелер чан-гыс элтиг он-биле демисеш-те болза, 2000 чылдар эге-зиге делегер чонунун 50 хуузу аарыг апаар деп про-гнозу үндүргөн. Бо аарыг-ның экономикага когаралы АКШ-ла чүгүл 1988 чылда бир миллиард аяк доллар болган. Ыччангаш амгы үе-де бөмбүрүктө СПИД-тин пандемияны чарлаан бол-гаш бүгү күрүнелерге бо айып-халакка уаур демис-елдин чакгыс аяй уаур про-граммазы ажалдап кылдын-ган.

Аарыгың мага-ботка ур-жунтары мындай: кижини организмни төрүмдүндөн бо-лгаш иштин келетканын-дан эгелээш, даштык ову-рунга чедир, туружунун чагыттыганды донтаамалың хайгаарар тускай система-лы болур. Оун тургузуу ту-рар органар сөөктер чилин, чавана, бүгү иштин бестер, көш-хан болур. Вирус кижини чүгүл ол намагалы-системазын келетканын-га өзүп, мадымыр илерзэн. Ындыг иштин маңгызы ажалчының түндедеде орга-низмниң бот-камагалы бот-камагалы бот-камагалы чайгаар-ла чедишпестел, иш-тин, даштык микрофтор, бичи-даа аарыгың салдарга уаурларын күжү болар.

Анаа дүргө экирип бээр кеште бичи шыбак, бөт кырынга эрттирер сезон-нуг азыртыр дегидрилер хуудуп, каржы байдал ап, аар-берге аарыгыш шилчип, өлүмгө-де чедирер. Ол ык-каш, организмниң клетка-лыг донтаамал туружун чили-рин, чагырга чок өскөз-рүп, рак аарыгың илгиз-бүтү хевирлерин шилчир. Оон эң коркунуч хөвир Калопашын саркомазы деп аарыг болур. Оон араан-кы-жи дийри чыдырда-ла бүгү иштинки организмни урелип, ары-бажы ову-р-хевирин чидирип, сөөктери буступ төнгөш, өлүмгө азыр. Ам-дызында аарыгы өмнө-птер эм-даа, баш удуу нама-гал тарышкыны кылар вак-циналда чок болуп турар. Оон кол донтаамал демде-лерин чок. Ол кандыг-даа аарыгың хевир-биле эр-тер. Оун чүгүл лаборатория дүзү-биле илередип диа-гноз салып болур.

Аарыг колдуунда эр-хө-рөзгөн кижилерин чакыт холбайыр харылазындан тараар. Оң-иңде кады уду-стүң бот-боду биле холба-жыры база аарыгың илгер-теринин бир аргазы болуп турар. Ыччангаш СПИД эң баштай чүгүл эр улус ара-ныга эгелзенилген оон дам-чыбар оруун эртемденер үр үеде дилээр укжурга таварышкан.

Совет Эвилелинге база ыдыг эр кижин аарыгы эк-неп, 3 чыл иштинде 22 эр-кижи биле холбанып, оларын аарткан. А оларын незин хөзөгүн уусуна дамчыткан.

Аарыгың он өске дам-чыбар оруктары:

Аарыг ханы солук кула-ры, азы он кылган эм бу-дүмөлдөрин аякылаары: аки хаймангытпайман, хирлиг шприн, ине аякылаары. Бо орук-биле Калмыкының Элиста, ол ышкаш Волго-град, Донда Ростов хоорай-ларга бичи уруглар өмнө-лөргө аарыг тарапкан таварышталар болган. Ол ыш-турмчүл, сарлык-даа ди-лээнде чок, оортан Каксаан Утукт кысты, сөөдүрлер иенс болган кижини, тылка-ны ол чүе ынаан харын... «Бистин Чагытваларымыс Ө-лөгөйдө Чаг-тываларындан уктаган-даа чалаасы» — деп, Мөгөн-Бүрүнде кой номук-тунуп, шинчиленип чоруур анаа ажалчы Херген Хер-линниң угаазылап орамында шынның үдүү бар. Устүндө адааным төрөл улустарныч чүгүл дыл-домааның аямында эвес, харын аас чогаалыны, ылаңгыл ырларыны хевир-тургузуунда барык-ла дө-мөйлөжин туурар аян-хөө-нерин дарааында кокамик-тар бөдүрүлдеринде эскерип болур. Талды тываларында:

Салгың көргөш, салгаңы, ып.
Чарам кара уртгалары Сарыналы, мени сак-тыл...

Тофаларда:
Чөккө сарыг черин сактып, Көдөн кара мени сактып.
Көдөн доруг чери сактып,
Хоор сарыг мени сактып...

Сеигил тываларында:
Эргилин аккан Эвэн хемим,
Эдержин өскөн өөр чергем.
Сундугу аккан Сумдай-рык хемим,
Суражың өскөн өөр чергем...

Оран-суурунун ады бейин Алыгджер (Алыг-Чер, Дел-тем-Чер дээн утталыг) то-валар улустун бир төлөө-ниң биле 1984 чылдын чыгы-нда, таварыла болуп, Чада-ваның хоначалар бажымын-га чакгыс өөрлөкө хонган мен. Ады, ада-ызыгууру дды-лаа шүгү-ла орусчаан. Токуев Тывада эзеп, бо хо-орайдан ажал тып алыр са-гыштын ол чугаалап чыт-кан. Ол бөдүдүн аас чогаал эртинениң (кайткан чык тоолдары, ырлар-ныч) оода чакгызыла-ла төөрөн дылынга ыдып, ыр-лап билбес болганы дүвү-рктен.

Салчак МОЛДУРГА.
(Улачылым).

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ 3-33-91; 3-34-17; 3-43-34; 3-34-26; ◆ карыскалганы секретары — 3-34-92; ◆ орадакчылары — 3-45-93; ◆ килдестер — оар-тык амычылары — 3-36-82; 3-36-25; ◆ аэрология — 3-34-57; ◆ совет түргүзүг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ телеграф — 3-34-19; 3-36-73; ◆ агропедология — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаз кылдыз — 3-39-03; 3-34-39; ◆ оулага — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үзүрүкчүлөр — 2-27-41; ◆ солур келбейа бар-ганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катал үгер
Хөмчөөлө 2 пардага
28000
Тиражы 28000 өтк.

Тыва АССР-ниң Ном үнүзүр еср. полиграфия болгаш ном салымын херектериниң талазы-биле күрүнө комитетиниң типографиязы Кызыл Шетинки болгаш Крайенко кудумчуу, бажы № 1.

Чыгыр № 467.